

Katarzyna Wołowska

Paradoks jako odwrócenie wartości w perspektywie interpretacyjnej semantyki tekstu F. Rastiera

---

Językoznawstwo : współczesne badania, problemy i analizy językoznawcze 1,
195-201

2007

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Katarzyna Wołowska

Paradoks jako odwrócenie wartości w perspektywie interpretacyjnej semantyki tekstu F. Rastiera

Problem wartościowania w paradoksach

Jednym z wymiarów dyskursu, podkreślanym przez francuską semantykę tekstu a lekceważonym w tradycyjnym językoznawstwie skupionym na analizie zdania, jest jego aspekt ewaluacyjno-aksjologiczny. Choć

[...] poziom kolektywnego wartościowania [...] może być uznany za substancję *par excellence*, jedyną substancję bezpośrednio relewantną z punktu widzenia semiotycznego¹,

jego analiza jest o tyle problematyczna, o ile wartościowanie nie pozwala nigdy na jednoznaczne wyodrębnienie określających go kategorii, lecz jest związane z pewnym *continuum*, z graduacją na osi ewaluacyjnej od wartości skrajnie *ujemnej* do skrajnie *dodatniej*. Drugim problemem jest ścisły związek wartościowania z kategorią *subiektywności w języku*², a zatem z podziałem na dyskurs *obiektywny*, którego celem jest „zatarcie wszelkich śladów istnienia indywidualnego wypowiedacza”, i *subiektywny*, w którym ów wypowiedacz „ujawnia się bezpośrednio, bądź pośrednio sugeruje swoją obecność jako źródło twierdzeń wartościujących”³. Badanie dyskursu subiektywnego, wymagające uwzględnienia idei stopniowania i płynnego przechodzenia z jednej kategorii w drugą, nie podlega więc łatwej i logicznej formalizacji, co sprawia, że

¹ L. Hjelmslev, *Essais linguistiques*, Paryż: Minuit 1971, s. 62.

² Zob.: E. Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*, Paryż 1966: s. 258–266; C. Kerbrat-Orecchioni, *L'énonciation. De la subjectivité dans le langage*, Paryż: Armand Colin, 1980, s. 79–134.

³ C. Kerbrat-Orecchioni, *L'énonciation...*, s. 80.

pomimo swojej wagi, problem ewaluacji nigdy nie był podjęty w sposób naprawdę systematyczny w badaniach językoznawczych, a większość współczesnych teorii natykało poważne trudności w opisywaniu zjawisk stopniowania w semantyce⁴.

Otóż problem wartościowania nie może być w żaden sposób pominięty w semantycznych badaniach nad paradoksem, zwłaszcza tych, które biorą pod uwagę całość tekstu, a nawet jego szerszy kontekst (czyli intertekst i wytyczne związane z czynnikiem gatunkowym)⁵, w tym bowiem wymiarze sekwencje paradoksalne w sposób nieunikniony muszą zawrzeć treści o nacechowaniu ewaluacyjnym. Aspekt ten jest szczególnie podkreślany przez badaczy zajmujących się paradoksem w ujęciu semantyki tekstu – na przykład według R. Landheera⁶, to właśnie gra na wartościach (stałych, konotowanych lub zaktualizowanych jednorazowo na potrzeby danego tekstu) jest bezpośrednio odpowiedzialna nie tylko za zjawisko napięcia semantycznego właściwego paradoksom, ale również za jego neutralizację w dyskursie.

Ewaluacyjny wymiar semantyczny i paradoks u Rastiera

W semantyce interpretacyjnej F. Rastiera⁷, która wpisuje się w nurt składnikowej semantyki strukturalnej wywodzącej się od A.J. Greimasa⁸ i B. Pottiera⁹ na bazie ogólnych koncepcji F. de Saussure'a¹⁰, wymiar wartości w dyskursie jest związany z pojęciem izotopii¹¹, rozumianej jako „efekt powtórzenia tego samego semu”, gdzie

⁴ F. Rastier, *Sémantique interprétative*, Paryż 1987, s. 203.

⁵ Nie chodzi tu więc o badania dotyczące paradoksów logicznych, których prototypem jest słynny paradoks kłamcy (*Mówię, że kłamię, więc mówię prawdę*). Na ten temat zob. np. B. Russell, A.N. Whitehead, *Principia mathematica*, 3 vol., Cambridge, 1910/1927; R.L. Martin, *Toward a Solution to the Liar Paradox*, „The Philosophical Review”, nr 76, 1967, s. 279–311; S. Kripke, *Outline of a Theory of Truth*, „The Journal of Philosophy”, nr 72, 1975, s. 690–716; A. Gupta, *Truth and Paradox*, „The Journal of Philosophical Logic”, 1982, nr 11, s. 1–61; B. Godart-Wendling, *La vérité et le menteur. Les paradoxes sui-falsificateurs et la sémantique des langues naturelles*, Paryż 1990; B. Godart-Wendling, *Je mens: histoires sémantique et logique d'un paradoxe*, [w:] R. Landheer, P.J. Smith (red.), *Le paradoxe en linguistique et en littérature*, Genewa, 1996, s. 17–38.

R. Landheer, *Le paradoxe: un mécanisme de bascule*, [w:] R. Landheer, P.J. Smith, *Le paradoxe...*, s. 91–116.

⁷ Zob. głównie: F. Rastier, *Sémantique...*; idem, *Chamfort: le sens du paradoxe*, [w:] R. Landheer, P.J. Smith, *Le paradoxe...*, s. 117–147; idem, *Arts et sciences du texte*, Paryż 2001.

⁸ A.J. Greimas, *Sémantique structurale*, Paryż 1966.

⁹ B. Pottier, *Linguistique générale. Théorie et description*, Paryż 1974.

¹⁰ Saussure F. de, *Cours de linguistique générale*, Paryż 1916, wyd. kryt. 1972.

¹¹ Konceptowi izotopii, definiowanej najogólniej jako *powtórzenie semów (minimalnych jednostek treści) na osi syntagmatycznej dyskursu*, poświęcono wiele prac językoznawczych (zob. m.in. A.J. Greimas, op.cit.; M. 10, *Pour une théorie des textes polyisotopiques*, „Langages”, nr 31, 1973, s. 53–63; B. Pottier, op.cit.; A. Berrendonner, *De quelques aspects logiques de l'isotopie*, „Linguistique et sémiologie”, I, 1976, s. 117–135; C. Kerbrat-Orecchioni, *Problématique de l'isotopie*, „Linguistique et sémiologie”, 1976, I, s. 11–33; idem, *De la sémantique lexicale à la sémantique de l'énonciation*, Lille 1979; Grupa μ, *Rhétorique de la poésie*, Paryż 1977; F. Rastier, *Systématique des isotopies*, [w:] A.J. Greimas, op.cit.; F. Rastier, *Isotopies et impressions référentielles*, „Fabula”, I, 2, 1983, s. 107–120; idem, *Ah! tonnerre! quel trou dans la blanquette!*, „Langue française”, nr 61, 1984, s. 27–54; idem, *Sémantique...*

relacje identityczności między kolejnymi przypadkami wystąpienia tego semu wprowadzają relacje równoważności między sememami, które go zawierają¹².

W obrębie sememu, czyli jednostki leksykalnej zaktualizowanej w dyskursie, Rastier wyróżnia dwie kategorie semów: *specyficzne*, określające dany semem w opozycji do innych sememów w oparciu o swój względnie stały charakter różnicujący, oraz *generyczne* (wspólne), przypisujące – na mocy powtórzenia – dany semem do określonego *taksemu*, *domeny* lub *wymiaru* semantycznego¹³. Każdy z tych semów może być przy tym potwierdzony w dyskursie jako inherentny (*inhérent*, stały) albo zaktualizowany jako aferentny (*afférent*, kontekstowy)¹⁴. Izotopie powstają na każdym poziomie semantycznym – *specyficzne* polegają na powtórzeniu w kolejnych sememach semu specyficznego, *mikrogeneryczne* na powtórzeniu semu wspólnego dla danego taksemu, *mezogeneryczne* są związane z rekurencją semiczną na poziomie domeny, zaś *makrogeneryczne* bazują na wystąpieniu w kolejnych sememach semów najogólniejszych (typu /ożywiony/ vs /nieożywiony/, /konkretny/ vs /abstrakcyjny/ itp.). To właśnie na poziomie semów makrogenerycznych, czyli *wymiaru semantycznego* (*dimension sémantique*), pojawiają się izotopie ewaluacyjne (rekurencja semów /negatywny/ albo /pozytywny/), tak istotne w analizie paradoksów.

Aby wyjaśnić funkcjonowanie semów wartościujących i tworzonych przez nie izotopii, Rastier posługuje się pojęciem „progu akceptowalności” (*seuil d’acceptabilité*), wypracowanym w strukturalnych badaniach leksykologicznych (Coseriu, Pottier), oraz pojęciem „stref akceptowalności” (*zones d’acceptabilité*), czyli przestrzeni pomiędzy dwoma takimi progami¹⁵. Akceptowalność danego słowa w różnych kontekstach jest związana z problemem *normatywności*, która, choć skodyfikowana do pewnego stopnia w systemie leksykalnym języka, wiąże się przede wszystkim z jego użyciem w wymiarze społecznym, odpowiedzialnym za cechy gatunkowe dyskursu i jego waloryzacje. Otóż, zarówno poszczególne sememy, jak i całe izotopie wpisują się w daną strefę akceptowalności, naznaczoną wartością pozytywną bądź negatywną, i określane są w odniesieniu do pewnego rodzaju skali ewaluacyjnej, na której

¹² F. Rastier, *Arts...*, s. 299.

¹³ *Taksem* to minimalny zbiór jednostek leksykalnych. Np. *taksem* //nie-tekst w książce// zawiera sememy ‘obrazek’, ‘rycina’, ‘schemat’, ‘ilustracja’, ‘wykres’, itd., a *taksem* //człowiek// sememy: ‘mężczyzna’, ‘kobieta’, ‘chłopiec’, ‘dziewczynka’, itd. W tym ostatnim przypadku *sem* /ludzki/ będzie semem generycznym (wspólnym) dla wszystkich tych sememów, zaś *semy* /męski/ vs /żeński/, /dorosły/ vs /niedorosły/ ich semami specyficznymi (pozwalającymi na zróżnicowanie ich między sobą). Sememy należące do danego taksemu wpisują się następnie w ogólniejsze kategorie, czyli *domeny* i *wymiary* semantyczne, np. ‘kobieta’ wpisuje się w *taksem* //człowiek//, *domenę* //ożywiony// i *wymiar* //konkretny//.

¹⁴ Np. semem ‘kobieta’ może „nabyć” w kontekście *sem* /słabość/ (a ‘mężczyzna’ symetrycznie *sem* /siła/), który nie stanowi stałego elementu jego treści, lecz zostaje mu przypisany w wyniku mechanizmu *aferencji* (*afférence*), czyli dyskursywnego wpływu jednych sememów na drugie w obrębie danego tekstu i kontekstu (F. Rastier, *Sémantique...*; *idem*, *Arts et sciences*).

¹⁵ Np. przymiotnik *zimny* jest doksalny (akceptowalny) dla rzeczownika *piwo*, ale nie dla rzeczownika *kapiel*, *letni* jest akceptowalny (ale nie neutralny) dla *kapiel*, ale z trudem do przyjęcia dla *piwo*, wreszcie *gorący* jest w pełni akceptowalny dla *kapiel*, ale nie do przyjęcia dla *piwo*.

może być umieszczony jeden lub kilka progów akceptowalności, definiujących segmenty o wartości dodatniej bądź ujemnej¹⁶.

Segmenty te, zwane *wektorami ewaluacji*, pozwalają na scharakteryzowanie związków między izotopiami z punktu widzenia ich wartościowania w tekście¹⁷; należy przy tym zauważyć, że zwykle te treści, którym tekst – odzwierciedlający indywidualny punkt widzenia wypowiedacza – nadaje wartość pozytywną (lub negatywną), są tak samo nacechowane w tradycji „zdroworozsądkowej”, zgodnej z „opinią ogółu” (gr. *doxa*), podczas gdy w paradoksach dzieje się dokładnie na odwrót.

Próg akceptowalności w danym tekście umieszczany jest więc w oparciu o wartościowanie (dodatnie lub ujemne) tradycyjne, tzn. przypisane danej treści semantycznej w wymiarze społecznym. Gdy próg ten zostanie zdefiniowany, strefa mieszcząca się ponad nim zostaje określona jako *doksalna*, zaś strefa pod nim – jako *paradoksalna*¹⁸.

X /ewaluacja +/
----- próg akceptowalności
Y / ewaluacja –/

Paradoks pojawia się mianowicie tam, gdzie ulega odwróceniu wartościowanie treści na poziomie izotopii mezo- i makrogenerycznych (wpisujących się w dane domeny i wymiary semantyczne);

można powiedzieć, że to, co jest nacechowane ujemnie w rzeczywistości społecznej, konwencjonalnej (R_1), nabiera wartości dodatniej w indywidualnej rzeczywistości (R_2) podmiotu wypowiedzenia paradoksalnego¹⁹.

Innymi słowy, z paradoksem mamy do czynienia wtedy, gdy dana treść X, umieszczona na mocy konwencji społecznej pod progiem akceptowalności, jest wartościowana dodatnio, zaś treść Y, sytuująca się zwykle ponad progiem, nabiera w kontekście wartości ujemnej; ta ostatnia może być przy tym słabsza (wartość /zły/) lub silniejsza (/okropny/)²⁰.

<p><i>Ri (indywidualna)</i> Xi /ewaluacja+/ ===== próg Yi / ewaluacja –/ ----- próg Si / ewaluacja – –/</p>	<p><i>Rs (społeczna)</i> Xs / ewaluacja –/ ===== próg Ys / ewaluacja +/ ===== próg Ss / ewaluacja – –/</p>
---	--

X, Y, Z – strefy ewaluacji

(+), (–), (– –) wartościowanie: Dobry, Zły, Okropny

==== oddziela dwie strefy o przeciwnej orientacji ewaluacyjnej (+, –)
----- oddziela dwie strefy o tej samej orientacji ewaluacyjnej (–, – –)

¹⁶ F. Rastier, *Sémantique...*, s. 203–204, zob. też F. Rastier, *Ah! tonnerre!...*, § 4.2.

¹⁷ „Na przykład, jako że domena //religia// jest w naszej tradycji umieszczana w innej przestrzeni ewaluacyjnej niż //seksualność//, zetknięcie się odpowiadających im izotopii prowadzi do nadania izotopii seksualnej wartości dodatniej, lub – częściej – do dewaloryzacji izotopii religijnej” (F. Rastier, *Sémantique...*, s. 204).

¹⁸ F. Rastier, *Chamfort...*, s. 118–121.

¹⁹ R. Landheer, *Le paradoxe...*, s. 99.

²⁰ Zob. F. Rastier, *Chamfort...*, s. 122.

Na przykład, w paradoksie *Umrzeć nie znaczy umrzeć, przyjaciele, tylko zmienić się* (Lamartine), opartym na powtórzeniu tego samego leksemu, czyli na sememach ‘umrzeć₁’ i ‘umrzeć₂’ połączonych logiczną relacją sprzeczności ($X_1 \neq X_2$), ujemne wartościowanie doksalne treści związanej ze śmiercią ulega najpierw neutralizacji, potem odwróceniu. O ile więc semem ‘umrzeć₂’ zachowuje wartość ujemną, dodatkowo pogłębioną przez aktualizację semów aferentnych: /unicestwienie/, /beznadziejny/, /budzący strach/ itp., o tyle semem ‘umrzeć₁’ traci swe nacechowanie negatywne i zachowuje tylko znaczenie neutralne (*zakończyć życie biologiczne*), po czym zostaje wręcz naznaczony wartością dodatnią (jego sem kontekstowy /inne życie/, zaktualizowany pod wpływem kontekstowego synonimu ‘zmienić się’²¹ sytuuje go w strefie ewaluacji pozytywnej). To odwrócenie waloryzacji treści semantycznych w rzeczywistości społecznej i indywidualnej dotyczy szczególnie wartości ogólnie uznanych za pozytywne, stanowiących część *doxa*, opinii większości. Chodzi tu jednak nie tyle o zanegowanie tej opinii, co o ustanowienie nowej, która jej się przeciwstawi, bowiem „aby zdewaloryzować daną *doxa*, należy oprzeć się na innej”²² (tamże: 135), ta zaś może ją zresztą z czasem wyprzeć i sama narzucić się jako norma.

Wartościowanie a neutralizacja napięć semantycznych

Abstrahując chwilowo od problemu wartościowania, paradoks może być rozumiany jako podwójna relacja (*opozycji i połączenia*) między tymi samymi semami, przy czym pierwsza z nich zachodzi na poziomie treści semantycznych kodyfikowanych w systemie językowym i dyskursywnie potwierdzonych, druga zaś na poziomie związków morfologiczno-składniowych zachodzących pomiędzy sememami, które zawierają przeciwne semy. W przytoczonym wyżej przykładzie, *Umrzeć nie znaczy umrzeć*, mechanizm paradoksu opiera się więc na napięciu semantycznym pomiędzy specyficznymi semami /inne życie=nie śmierć/ vs /śmierć/ należącymi do sememów ‘umrzeć₁’ i ‘umrzeć₂’, które z jednej strony wchodzą w relację sprzeczności logicznej ($X \neq X$), a z drugiej są dyskursywnie połączone przez relację ekwiwalencji ustaloną pomiędzy sememami na poziomie składniowym (‘umrzeć₁’=‘umrzeć₂’). W podobnym paradoksie, *Rodząc się, zaczynamy umierać*²³, te same relacje logiczne łączą semy specyficzne /życie/ i /śmierć/, stałe (inherentne) odpowiednio dla sememów ‘rodząc się’ i ‘umierać’.

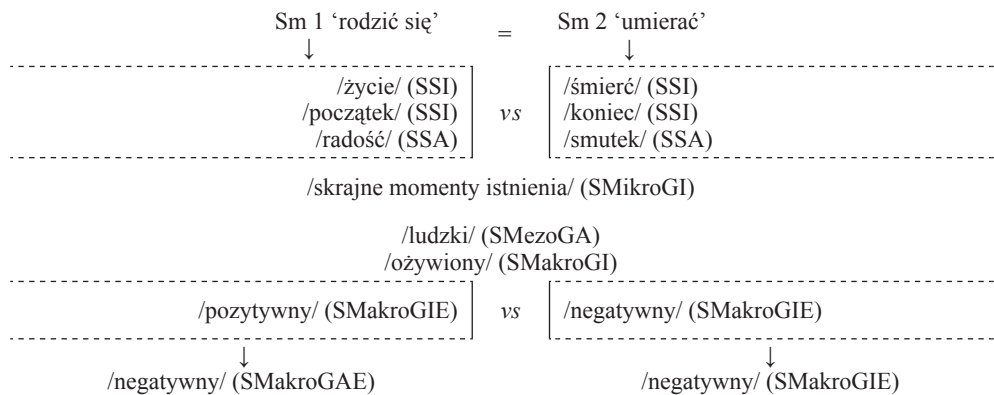
W obu przypadkach, paradoks gra na kontekstowo „wrażliwych” makrogeneracyjnych semach ewaluacyjnych (/pozytywny/ vs /negatywny/), a sememy, które go tworzą, wpisują się na przemian w nacechowane przeciwnymi wartościami izotopie. Na przykład, w przypadku paradoksu *Rodząc się, zaczynamy umierać*, pierwszy z sememów-czasowników jest nacechowany pozytywnie, a drugi negatywnie w systemie języka i jego tradycyjnym (doksalnym) użyciu, jednak w kontekście tylko semem ‘umierać’ zachowuje

²¹ W tym kontekście ‘umrzeć₁’ = ‘zmienić się’.

²² F. Rastier, *Chamfort...*, s. 135.

²³ Zob. M. Riffaterre, *Paradoxe et présupposition*, [w:] R. Landheer, P.J. Smith (red.), *Le paradoxe...* s. 149–171.

sem makrogeneryczny /negatywny/, natomiast ‘rodząc się’, pod wpływem tego pierwszego, nabiera przeciwnej niż w systemie kontekstowej wartości, również wpisując się w izotopię negatywną.

Stosowane skróty: SSI (sem specyficzny inherentny), SSA (sem specyficzny aferentny = kontekstowy), SMikroGI (sem mikrogeneryczny inherentny), SMezoGA (sem mezogeneryczny aferentny), SMakroGI (sem makrogeneryczny inherentny), SMakroGIE (sem makrogeneryczny inherentny ewaluacyjny), SMakroGAE (sem makrogeneryczny aferentny ewaluacyjny).

Te lokalne przeciwieństwa na poziomie makrogenerycznym nie są więc już tylko elementem statycznej konfiguracji semów, ale punktem wyjścia do odwrócenia wartości w rzeczywistości indywidualnej (Ri) w stosunku do rzeczywistości społecznej (Rs)²⁴, to zaś prowadzi do neutralizacji napięcia semantycznego poprzez jednakowe nacechowanie kontekstowe sememów o przeciwnym znaczeniu. W ten sposób przemieszczenie punktów widzenia z Rs do Ri sprawia, że

sprzeczność występująca między semami wartościującymi w języku i w kontekście ulega zawieszeniu, jeśli nie całkowitemu rozwiązaniu, w oparciu o rozróżnienie (*dissimilation*) między [tymi] rzeczywistościami²⁵

Bibliografia

- Arrivé M., *Pour une théorie des textes polyisotopiques*, „Langages”, nr 31, 1973, s. 53–63.
- Benveniste E., *Problèmes de linguistique générale*, Paryż 1966.
- Berrendonner A., *De quelques aspects logiques de l’isotopie*, „Linguistique et sémiologie”, I, 1976, s. 117–135.
- Godart-Wendling B., *La vérité et le menteur. Les paradoxes sui-falsificateurs et la sémantique des langues naturelles*, Paryż 1990.

²⁴ Narodziny, kojarzone w Rs z życiem, radością, początkiem, są w Ri skojarzone ze śmiercią i świadomością nieuniknionego końca.

²⁵ F. Rastier, *Chamfort...*, s. 121.

- Godart-Wendling B., *Je mens: histoires sémantique et logique d'un paradoxe*, [w:] Landheer R., Smith P.J. (red.), *Le paradoxe en linguistique et en littérature*, Genewa 1996, s. 17–38.
- Hjelmslev L., *Essais linguistiques*, Paryż 1971.
- Greimas A.J., *Sémantique structurale*, Paryż 1966.
- Grupa μ, *Rhétorique de la poésie*, Paryż 1977.
- Gupta A., *Truth and Paradox*, „The Journal of Philosophical Logic”, 1982, nr 11, s. 1–61.
- Kerbrat-Orecchioni C., *Problématique de l'isotopie*, „Linguistique et sémiologie”, 1976, I, s. 11–33.
- Kerbrat-Orecchioni C., *De la sémantique lexicale à la sémantique de l'énonciation*, Lille 1979.
- Kerbrat-Orecchioni C., *L'énonciation. De la subjectivité dans le langage*, Paryż 1980.
- Kripke S., *Outline of a Theory of Truth*, „The Journal of Philosophy”, nr 72, 1975, s. 690–716.
- Landheer R., *Le paradoxe: un mécanisme de bascule*, [w:] Landheer R., Smith P.J. (red.), *Le paradoxe en linguistique et en littérature*, Genewa, 1996, s. 91–116.
- Martin R.L., *Toward a Solution to the Liar Paradox*, „The Philosophical Review”, nr 76, 1967, s. 279–311.
- Pottier B., *Linguistique générale. Théorie et description*, Paryż 1974.
- Rastier F., *Systématique des isotopies*, [w:] Greimas A.J. (red.), *Essais de sémiotique poétique*, Paris 1972.
- Rastier F., *Isotopies et impressions référentielles*, „Fabula”, I, 2, 1983, s. 107–120.
- Rastier F., *Ah! tonnerre! quel trou dans la blanquette!*, „Langue française”, nr 61, 1984, s. 27–54.
- Rastier F., *Sémantique interprétative*, Paryż 1987.
- Rastier F., *Chamfort : le sens du paradoxe*, [w:] Landheer R., Smith P.J. (red.), *Le paradoxe en linguistique et en littérature*, Genewa 1996, s. 117–147.
- Rastier F., *Arts et sciences du texte*, Paryż: PUF, 2001.
- Riffaterre M., *Paradoxe et présupposition*, [w:] Landheer R., Smith P.J. (red.), *Le paradoxe en linguistique et en littérature*, Genewa 1996, s. 149–171.
- Russell B., Whitehead A.N., *Principia mathematica*, 3 vol., Cambridge 1910/1927.
- Saussure F. de, *Cours de linguistique générale*, Paryż 1916, wyd. kryt. 1972.